

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13^{ΗΣ} ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2005

ΥΠΟΔΟΧΗ

ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΜΕΝΕΛΑΟΥ ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΓΠΟ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ κ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΡΟΥΚΟΪΝΑ

Ο νέος ακαδημαϊκός κ. Μενέλαος Τουρτόγλου έχει πραγματοποιήσει το μεγαλύτερο μέρος της επιστημονικής του σταδιοδρομίας στο πλαίσιο της Ακαδημίας Αθηνών.

Υπήρξε συντάκτης και ακολούθως επιτυχημένος διευθυντής του Κέντρου Έρευνας της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου στην Ακαδημία. Έδωσε δε τις βάσεις για την έρευντική πορεία του Κέντρου. Έν συνεχεία, ως αντεπιστέλλον μέλος της Ακαδημίας προσέφερε πάντοτε τις υπηρεσίες του στο Ίδρυμα και επί σειράν ετών έδελγε το ακροατήριό μας με έμβριθεις και πρωτότυπες διαλέξεις.

Με μεγάλη χαρά τον υποδεχόμεθα σήμερα ως τακτικό μέλος της Ακαδημίας και εΐμεθα βέβαιοι για την πολύτιμη συμβολή του.

Άγαπητέ συνάδελφε,

Σας επιδίδω τὰ κεκανονισμένα διάσημα του τακτικού μέλους και εϋχομαι κάθε επιτυχία, στο έργο σας.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΓΠΟ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν μὲ χαρὰ ὑποδέχεται σήμερα ἐπισήμως, ὡς νέο μέλος τῆς, τὸν Μενέλαο Α. Τουρτόγλου, ὁμότιμο καθηγητὴ τοῦ Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, διακεκριμένο νομομαθὴ καὶ βαθὺν ἐρευνητὴ τῆς ἱστορίας τοῦ ἐθνικοῦ μας δικαίου, ἰδιαίτερα τοῦ βυζαντινοῦ καὶ τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου.

Ὁ νέος συνάδελφος γεννήθηκε στὴ Σμύρνη τὸ 1921 καὶ ἤδη ὡς νήπιο ἔζησε τὸν ξεριζωμὸ καὶ τὶς ταλαιπωρίες τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἰωνίας. Τὶς γυμνασιακὲς σπουδὲς πραγματοποίησε στὸ ΣΤ' Γυμνάσιο Ἀρρέων Ἀθηνῶν καὶ τὶς πανεπιστημιακὲς στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Ἀφοῦ ἐξεπλήρωσε τὶς στρατιωτικὲς του ὑποχρεώσεις, διορίσθηκε τὸ 1951 ὡς συντάκτης στὸ Κέντρο Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Κατὰ τὰ ἔτη 1954-1957 πραγματοποίησε στὸ Παρίσι μεταπτυχιακὲς σπουδὲς στὴν ἱστορία τοῦ δικαίου, καὶ εἰδικότερα τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ βυζαντινοῦ δικαίου, ὡς ὑπότροφος ἀρχικὰ τῆς Γαλλικῆς Κυβερνήσεως καὶ στὴ συνέχεια τοῦ Ἰδρύματος Κρατικῶν Ὑποτροφιῶν. Στὸ Παρίσι μελέτησε, ὑπὸ τὴν καθοδήγηση λαμπρῶν καθηγητῶν τῆς Ἱστορίας τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου, θέματα βυζαντινοῦ δικαίου. Παράλληλα ἀσχολήθηκε μὲ ἀρχειακὲς ἐρευνες σὲ βιβλιοθῆκες καὶ ἀρχεῖα, καρπὸς δὲ αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν ὑπῆρξε ἡ συγκασιδῆ πλούσιας ὕλης, τὴν ὁποία ἀργότερα ἀξιοποίησε γιὰ τὴ συγγραφὴ σημαντικῶν μελετῶν ἀναφερόμενων στὴν ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου.

Τὸ 1960 ἡ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὸν ἀναγόρευσε διδάκτορα μὲ τὸν βαθμὸ «ἄριστα» ἐπὶ τῇ θάσει τῆς διατριβῆς του μὲ τίτλο «Τὸ φονικὸν καὶ ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος».

Τὸ 1963, ὕστερα ἀπὸ προκήρυξη γιὰ τὴν πλήρωση τῆς θέσης τοῦ Διευθυντῆ τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, ἡ ἀρμόδια κατὰ νόμον ἐπιτροπὴ - ἀποτελούμενη ἀπὸ τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς Κ. Τριανταφυλλόπουλο, Κ. Τσάτσο, Γ. Μαριδάκη, Παν. Πουλίτσα καὶ Ξεν. Ζολώτα - ἐξέλεξε τὸν Μενέλαο Τουρτόγλου παμψηφεί διευθυντὴ τοῦ Κέντρου. Ὑπὸ τὴν ιδιότητά του αὐτὴ συνέβαλε μεγάλως στὴν ὀργάνωση καὶ ἐνεργοποίησιν τοῦ Κέντρου, ὥστε νὰ καταστεί τοῦτο ἱκανὸ νὰ ἀνταποκριθεῖ στοὺς σκοποὺς του.

Μὲ εὐθύνη καὶ ἐπιμέλειά του ἐκδόθηκαν κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς θητείας του ὡς διευθυντῆ 14 τόμοι τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπετηρίδας τοῦ Κέντρου, στοὺς

όποιους περιλαμβάνονται αξιόλογες μελέτες διάφορων συγγραφέων αναφερόμενες στην ιστορία του ελληνικού δικαίου. Επίσης με επιμέλειά του είδαν το φῶς τῆς δημοσιότητας οἱ δύο τόμοι τοῦ ὀγκώδους ἔργου τοῦ Γεωργίου Πετροπούλου «Ιστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου», Ἀθῆναι 1963.

Τὸ 1979 ἡ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης ἐξέλεξε τὸν Μενέλαο Τουρτόγλου τακτικὸ καθηγητὴ στὴν ἑδρα τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου. Τὸ 1980 ἡ Γενικὴ Συνέλευση τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου τούτου τὸν ἐξέλεξε Ἀντιπρύτανη, τὸ δὲ ἐπόμενο ἔτος (1981-1982) διετέλεσε Πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου Θράκης.

Τὸ 1984 ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, εἰς ἀναγνώριση τῆς προσφοράς του στὴ μελέτη καὶ τὴν ἔρευνα τῆς Ἱστορίας τοῦ Δικαίου, τὸν ἐξέλεξε ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς. Ὑπὸ τὴν ἰδιότητά του αὐτὴ πραγματοποίησε ἀπὸ τοῦ βήματος τῆς Ἀκαδημίας δέκα ἐπιστημονικὲς ἀνακοινώσεις καὶ ὁμιλίες ἀναφερόμενες πάντοτε στὴν ἱστορία τοῦ δικαίου, ἐκπροσώπησε τὴν Ἀκαδημία ὡς τακτικὸ μέλος στὸ Ἐθνικὸ Συμβούλιο Ραδιοτηλεοράσεως, διετέλεσε μέλος τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου καὶ προσέβη - κατόπιν σχετικῆς ἐντολῆς τῆς Ἀκαδημίας - σὲ κρίσεις μονογραφιῶν ἀναφερόμενων στὴν Ἱστορία τοῦ Δικαίου.

Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ νέου Ἀκαδημαϊκοῦ ἀναφέρεται κατὰ τὸ πλεῖστον στὸ γνωστικὸ ἀντικείμενο τῆς Ἱστορίας τοῦ Δικαίου καὶ δὴ τοῦ πατρίου, στὴν ἔρευνα καὶ μελέτη τοῦ ὁποίου ἔχει ἀφιερώσει ὅλες τὶς δυνάμεις του. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι οἱ βασικοὶ πόλοι τῆς ἐπιστημονικῆς ἐνασχόλησής του εἶναι δύο: Πρῶτον, ἡ προβολὴ καὶ ἀξιολόγησις τῶν πηγῶν τοῦ βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου, ἰδίως ἐκείνων ποὺ περιέχουν δίκαιο ἐθιμικῆς προελεύσεως καὶ δεύτερον, ἡ παρακολούθησις τῆς ἐξέλιξης τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ περίοδο μέχρι τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ κατ' αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς πρώτους μετεπαναστατικούς χρόνους ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ Καποδίστρια.

Ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ του, τὴν ὁποία ἤδη ἀνέφερα, μὲ τίτλο «Τὸ φονικὸν καὶ ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος» (Ἀθῆναι 1960) ἀποτελεῖ - παρὰ τὸ φαινομενικῶς εἰδικὸν τοῦ τίτλου τῆς - μελέτη εὐρείας θεματικῆς, δεδομένου ὅτι στὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἐννομη τάξιν ὑπὸ τὸν ὄρο «φονικόν» καλύπτεται μία πλουσιотάτη καὶ δυσδιερεύνητη ὕλη, ποινικοῦ θεσπιακοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ ἀστικοῦ καὶ κυρίως δημοσιονομικοῦ. Ἡ ἔρευνά του στὸν ὡς ἄνω συνεχίσθηκε εὐθὺς ἀμέσως μὲ τὴν ἀντίστοιχον διερεύνησιν τῶν δύο ἄλλων «κεφαλαίων», τὰ ὁποῖα στὰ βυζαντινὰ κείμενα, ἰδίως στὰ χρυσόβουλλα τῶν αὐτοκρατόρων τῆς

υστεροβυζαντινής περιόδου, μνημονεύονται στερεοτύπως, σὲ μία ἐνότητα, μαζί με τὸ «φονικόν»: τῆς παρθενοφθορίας καὶ τῆς εὕρεσης ἠθασαυροῦ. Πρόκειται γιὰ θέματα τὰ ὁποῖα, παρὰ τὶς λέξεις καὶ τὸν ποινικὸ καὶ ἀστικὸ τους χαρακτήρα, εἶναι κατ' ἐξοχὴν δημοσιονομικοῦ περιεχομένου. Ἡ δυσχερεστάτη ἀνάλυση τῶν συναφῶν ζητημάτων ἀποτέλεσε τὸ ἀντικείμενο μεγάλης μελέτης τοῦ ὑπὸ τὸν τίτλο αὐτό, ἡ ὁποία ἐκδόθηκε τὸ ἔτος 1963. Ἡ μελέτη αὐτή, ἐρχόμενη μετὰ τὴ διδακτορικὴ του διατριβή, κατ' ἐξοχὴν καθιέρωσε τὸν Μενέλαο Τουρτόγλου στὴ διεθνή ἐπιστήμη. Ἡ αὐστηροτάτη γερμανικὴ κριτικὴ εἶδε στὴ μελέτη αὐτὴ τὴ βάση τῶν ἐν συνεχείᾳ ἐρευνῶν νεοτέρων μελετητῶν καὶ τῆς ἀπέδωσε τὸν ὀφειλόμενο ἔπαινο γιὰ τὸν πρωτοποριακὸ χαρακτήρα της.

Παρὰ τὴ συστηματικὴ ἐνασχόλησή του, ἐν συνεχείᾳ, μετὰ τὸ δίκαιο τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῶν πρώτων μετεπαναστατικῶν χρόνων, ποτὲ δὲν ἐγκατέλειψε τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸ Βυζάντιο: Ἡ μελέτη του γιὰ τὴ νεαρά 26 τοῦ Ἀνδρόνικου Β' τοῦ Παλαιολόγου, τὴ λεγόμενη «νεαρά τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου», ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνατρέψει, μετὰ ἰσχυρὴ ἐπιχειρηματολογία καὶ αὐτόχρημα νεανικὴ διάθεση, καθιερωμένες ἀπὸ μακροῦ ἀντιλήψεις, τῶν ὁποίων ἡ ἀκρίβεια ἐδωρεῖτο δεδομένη. Ἡ πρόσφατη αὐτὴ μελέτη ἤλθε σὲ συμπλήρωση καὶ παλαιότερων ἐρευνῶν του γιὰ τὸ κληρονομικὸ δίκαιο τοῦ Βυζαντίου, ὅπως ἡ δημοσιευθεῖσα στὸν τιμητικὸ τόμο γιὰ τὸν ἀείμνηστο ἀκαδημαϊκὸ Παναγιώτη Ι. Ζέπο, ὑπὸ τὸν τίτλο «Τὸ ἀδιωτικόν» (1973).

Κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες, ἡ οὐσιαστικὴ συμβολὴ τοῦ Μενέλαου Τουρτόγλου ἀναφέρεται στὴν ἔρευνα τῆς λιγότερο μελετημένης περιόδου τῆς Ἑλληνικῆς νομικῆς ἱστορίας καὶ τῆς περισσότερο δυσπροσπέλαστης, λόγῳ τοῦ πλήθους τοῦ διάσπαρτου ὕλικου καὶ τοῦ ἀποσπασματικοῦ ἐν πολλοῖς χαρακτήρα του: τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῶν πρώτων μετεπαναστατικῶν χρόνων. Καὶ ἐδῶ ὁ Μενέλαος Τουρτόγλου ἐπιτέλεσε, σὲ πολλὰ πεδία, ἔργο σκαπανέα μετὰ τὴ δημοσίευσή καὶ ἐπεξεργασία πλούσιου πηγαίου ὕλικου, κυρίως ἀρχειακῆς προελεύσεως, τὸ ὁποῖο ἔφερε εἰς φῶς, ἀξιοποίησε καὶ κυρίως, ὡς γνήσιος ἱστορικὸς τοῦ δικαίου, ἐνέταξε σὲ συνθετικὰς μελέτες μεγάλης πνοῆς. Μὴ ἀναδρομὴ στοὺς τόμους τοῦ ἔργου του «Μελετήματα Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου», στοὺς ὁποίους ἀπὸ τὸ ἔτος 1984 ἄρχισε νὰ συγκεντρώνει τὰ ἐπὶ μέρους δημοσιεύματά του, παρέχει μίαν εἰκόνα αὐτῆς τῆς πλουσιότατης συνθετικῆς παραγωγῆς: «Ἡ αἵρετοκρισία στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Ἰονίου πελάγους», «Ἡ νομολογία τῶν κριτηρίων τῆς Νάξου ἀπὸ τὸν 17ο ἕως τὸν 19ο αἰῶνα», «Ἡ δικαιοσύνη στὴ Μάνη ἐπὶ Καποδίστρια», «Ὁ διοργανισμὸς τῶν δικαστηρίων καὶ ἡ πολιτικὴ καὶ

ἐγκληματική διαδικασία τοῦ 1830», «Τὰ πρῶτα ἐν Ἑλλάδι ἀκυρωτικά δικαστήρια» - τίτλοι ἐρανισθέντες ἐνδεικτικά καὶ μόνον ἀπὸ μίας ὀγκώδη παραγωγῇ.

Ἡ ἐννοια τῆς ἱστορικῆς διάρκειας καὶ συνέχειας εἶναι συνεχῶς παρούσα: «Ἐπιδράσεις τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ δικαίου εἰς τὰς περὶ μοιχείας διατάξεις τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου»· «Περὶ τῆς ἀπονομῆς χάριτος κατὰ τὸ βυζαντινὸν καὶ μεταβυζαντινὸν δίκαιον μέχρι καὶ τοῦ Καποδιστρίου»· «Περὶ τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ μετ' αὐτὴν μέχρι καὶ τοῦ Καποδιστρίου: βυζαντιναὶ τινες ἐπιδράσεις». Ἡ ἄνεση μὲ τὴν ὁποία κινεῖται μεταξύ ὅλων αὐτῶν τῶν περιόδων τῆς ἐλληνικῆς νομικῆς ἱστορίας τοῦ ἐπιτρέπει αὐτὴ τὴν ὀπτική, μὲ πλήρη ἱστορικὴ γνώση τῶν διαφορῶν τῶν ἐποχῶν, ἡ ὁποία ἀποκλείει πάντοτε τὰ θεbiaσμένα ἢ ἐπιφανειακὰ συμπεράσματα. Ἔργο μεγάλης σημασίας γιὰ τὴν ἱστορία τῆς δικαιοσύνης κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν εἶναι ἡ πρόσφατη συνθετικὴ μελέτη του, σὲ συνεργασία μὲ τὴ συνεργάτιδα τοῦ Κέντρου Ἑρευνῆς τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας κ. Λυδία Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη, «Ἡ συμβολὴ τῶν δραγομάνων τοῦ στόλου στὴν προαγωγή τῆς δικαιοσύνης τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου» (Ἀθήνα 2003), ἔκδοσις τῆς Ἀκαδημίας.

Κυρίες καὶ κύριοι,

Ἀναδιφώντας κανεὶς τὶς μελέτες τοῦ νέου ἀκαδημαϊκοῦ, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μικρὸ μέρος ἀπαρίθμησα, διαπιστώνει ὅτι τὸ ἔργο του, ἔργο διακεκριμένου ἱστορικοῦ καὶ ἔμπειρου νομομαθοῦς, δὲν εἶναι ποτὲ στεγνὴ παράθεσις νομικῆς δεματολογίας. Οἱ νομικοὶ δεσμοὶ ἐντάσσονται πάντοτε μὲ ἰδιαίτερη εὐαισθησία στὸ κοινωνικὸ τους πλαίσιο, στὴ ζωὴ ὅπως βιώνεται στὸν καθημερινὸ ἰδιωτικὸ καὶ δημόσιο βίον καὶ ὅπως ἀντανakλᾶται ὅχι μόνον στὰ νομικὰ κείμενα ἀλλὰ καὶ σὲ κάθε εἶδους ζωντανὴ μαρτυρία, στὰ ἔργα τοῦ λόγου, στὰ ποιήματα καὶ τὰ τραγούδια τοῦ λαοῦ, στὶς παραδόσεις καὶ τὶς παροιμίες του. Αὐτὴ ἡ εὐαισθησία ἐμφανίζεται εἴτε πρόκειται γιὰ τὸ Βυζαντινὸ δίκαιο, εἴτε γιὰ στοιχεῖα δικαίου στὶς μεταβυζαντινὲς πηγὲς τοῦ λαϊκοῦ λόγου. Ἡ μελέτη τοῦ δικαίου κατὰ τὶς περιόδους αὐτὲς δὲν περιορίζεται σὲ ἀπλὴ παράθεσις ἢ περιγραφὴ τῶν δεσμῶν. Ἀντιθέτως ἐπιχειρεῖται ἡ οὐσιαστικὴ διερεύνησή τους, σὲ πλείστες δὲ περιπτώσεις καὶ ἡ ἐξέτασις τῆς ἐξελικτικῆς τους πορείας κατὰ τὴ διαδρομὴ τοῦ χρόνου ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἐκάστοτε διαμορφούμενων νέων πολιτικῶν, κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν συνθηκῶν. Ὁ συγγραφέας παρακολουθεῖ τοὺς δικαιοκoὺς δεσμοὺς

ποῦ ἐξετάζει στὴν ἱστορικὴ τους διάρκεια καὶ συνέχεια καὶ μετὰ τὸ Βυζάντιο, κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο, ἀκόμη καὶ περαιτέρω κατὰ τοὺς μετεπαναστατικούς χρόνους μέχρι καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Καποδίστρια.

Ἀγαπητὲ συνάδελφε καὶ φίλε!

Ἀπὸ τῆ σύντομης παρουσίας τοῦ πλουσιότατου ἔργου σας προκύπτει ὅχι μόνο ἡ ἀφοσίωσή σας στὴ διερεύνηση τοῦ πατρίου δικαίου ἀλλὰ καὶ μία ἰδιαίτερη ἱκανότητά σας. Ὡς Ἑλλήν τῆς Ἰωνίας διαδέτετε ἔντονη τὴν ὁσφύρηση ὡς πρὸς τὸ νόημα τῶν ἑλληνόγλωσσων βυζαντινῶν κειμένων. Αὕτῃ ἡ δυνατότητα σᾶς ἐπιτρέπει νὰ συνάγετε συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα σᾶς ἀναδεικνύουν σὲ ἐπιτυχημένο ἐρμηνευτὴ τῶν κειμένων αὐτῶν καὶ σὲ διεισδυτικὸν ἱστορικὸ τοῦ ἐθνικοῦ μας δικαίου.

Τὴν ἐπίσημη αὐτὴ ὥρα σᾶς ὑποδέχομαι στὸ Ἀνώτατο Πνευματικὸ Ἰδρυμα τῆς χώρας καὶ σᾶς εὐχομαι ὑγεία καὶ πνευματικὴ εὐρωστία, ὥστε νὰ συνεχίσετε τὸ δημιουργικὸ ἔργο σας.

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΔΙΚΑΙΟ
ΚΑΙ Η ΑΝΑΓΚΗ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗΣ ΣΠΟΙΪΔΗΣ ΤΟΥΣ*

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΜΕΝΕΛΑΟΥ ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ

Εὐχαριστῶ θερμότατα τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν γιὰ τὴν ὑψίστη τιμὴ ποὺ μοῦ ἔκαμε νὰ μὲ περιλάβει μετὰ τῶν τακτικῶν αὐτῆς μελῶν.

Εὐχαριστῶ ἐκ βάθους καρδίας τοὺς διαπρεπεῖς νομομαθεῖς κύριον Ἐμμανουήλ Ρούκουνα, Πρόεδρο τῆς Ἀκαδημίας, καὶ τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κύριο Ἀπόστολο Γεωργιάδη γιὰ τὰ καλὰ τους λόγια τὰ ὁποῖα πολὺ μὲ συνεκίνησαν.

Ἐπειδὴ σύμφωνα μὲ τὸν Ἑσωτερικὸ Κανονισμὸ τῆς Ἀκαδημίας ὑποχρεοῦμαι ὅπως κατὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ μου ὁμιλήσω ἐπὶ θέματος ἀναγομένου στὸν κλάδο τὸν ὁποῖο καλλιεργῶ, ἐπέλεξα νὰ προβῶ σὲ ὀρισμένες παρατηρήσεις μὲ θέμα:

Τὸ βυζαντινὸ καὶ μεταβυζαντινὸ δίκαιο καὶ ἡ ἀνάγκη συστηματικῆς σπουδῆς τους.

Ἡ ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ δικαίου εἶναι μακροτάτη. Τοῦ δικαίου αὐτοῦ ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς καὶ ἀκαδημαϊκὸς Δημήτριος Παππούλιας ἐπεκτείνων τὴν ἀποψη τοῦ Mitteis, εἶχε ὑποστηρίξει τὴν ἀδιάκοπη ἐνότητα ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους μέχρι σήμερον, διὰ μέσου τῶν ἐλληνιστικῶν, τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων, ὑπὸ τὴν μορφή κειμένων γραπτῶν ἢ ἀγράφων ἐδίδμων.

Ἡ θεωρία δὲ αὕτὴ ἀποτελοῦσε τὸ ἀναγκαῖο συμπλήρωμα τῶν ὅσων εἶχαν διακηρυχθῇ ἀπὸ Ἑλλήνες ἐπιστήμονες περὶ τῆς ἐνότητος τῆς γλώσσας, τῆς ἱστορίας καὶ τῶν ἠθῶν τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Συγκεκριμένα αὐτὴν τὴ συνέχεια καὶ πολιτιστικὴ ἐνότητα τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους εἶχαν καταδείξει μὲ ἀδιάσειστα στοιχεῖα ἐπιφανεῖς ἐπιστήμονες ὅπως ὁ Κωνστ. Παπαρρηγόπουλος, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἀπέδειξε ὅτι τὸ Βυζάντιο ἀποτελεῖ τὸν ἀναμφισβήτητο σύνδεσμο μετὰ τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ νεωτέρου ἐλληνισμοῦ. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση κινήθηκαν ὁ Νικ. Πολίτης μὲ τίς λαμπρὲς λαογραφικὲς του μελέτες

*Οἱ λίγες βιβλιογραφικὲς σημειώσεις ἀποτελοῦν μία μικρὴ ἐπιλογή ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσα βιβλιογραφία.

και ο Γεώργιος Χατζιδάκις που κατέστησε κατάδηλη τή γλωσσική ενότητα του έθνους από την αρχαιότητα μέχρι τις ημέρες μας¹.

Στο περιορισμένο χρονικά πλαίσιο της σημερινής ομιλίας επιστημαίνονται όρισμένα σχετικά και γενικά μόνον σημεία, αναφερόμενα στη σπουδή του βυζαντινού και μεταβυζαντινού δικαίου. Οι δύο αυτές περίοδοι, το ουσιαστικό δίκαιο των οποίων δεν έχει επαρκώς μελετηθεί, συνδέονται αρρήκτως μεταξύ τους. Και τοῦτο, διότι το βυζαντινό δίκαιο, έπίσημο ή δημόδες, ιδίως δὲ των τελευταίων πρὸ της αλώσεως αἰώνων, κληροδοτήθηκε στο μεταγενέστερο μεταβυζαντινό. Οι περισσότεροι δεσμοὶ τοῦ μεταβυζαντινού δικαίου φέρουν σαφέστατες επιδράσεις από το βυζαντινό δικαιοῦ παρελθόν. Ἀλλὰ και από την ἄλλη πλευρά, οί ἑγγραφες πηγές της μεταβυζαντινῆς περιόδου, σὲ όρισμένες περιπτώσεις, προσφέρουν στοιχεία σημαντικά και δυνάμενα νά συντελέσουν στη διαλεύκανση νομικῶν ζητημάτων της ἀμέσως προηγούμενης.

I.- Εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ θεμελιώδης ὑποδομή τοῦ βυζαντινού δικαίου εἶναι τὸ ρωμαϊκό δίκαιο. Εἶναι ὅμως ἐξ ἴσου ἀληθές, ὅτι τὸ τελευταῖο τοῦτο δίκαιο, που ἀναμφισβήτητα ἀποτελεῖ τὴν πιὸ ολοκληρωμένη κληρονομιά τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ², δὲν εἶναι ἀμέτοχο ἐλληνικῶν ἐπιδράσεων. Ἀντιθέτως εἶναι θαυύτατα διαποτισμένο μὲ γενικὲς ιδέες ἐλληνικῆς φιλοσοφικῆς προσλεύσεως. Δημιουργία, ἄλλωστε, νομικῆς ἐπιστήμης ἐπέτυχαν οἱ Ρωμαῖοι μόνο μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος³.

Ἐπιδράσεις τῶν ἐλληνικῶν δικαίων διαπιστώνονται ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Δωδεκαθέλτου νόμου, που ἀποτελεῖ τὴν πρώτη κωδικοποίηση τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου μὲ διατάξεις μάλιστα οἱ ὁποῖες παρέμειναν ἰσχυρὲς και ὑπὸ τὸ κράτος μεταγενέστερων νομοθεσιῶν^{3α}. Ἀνεξαρτήτως ἐὰν ἤθελε γίνεῖ δεκτὴ ἡ ρωμαϊκὴ παράδοση και εἰδικότερα τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀλικαρνασσέως, ἡ ὁποία ἀναφέρει ὅτι οἱ Ρωμαῖοι πρὶν προβοῦν στὴ σύνταξη τῶν δώδεκα δέλτων ἐστειλαν ἀντιπροσω-

1. Βλ. πρόχειρα Αἰκ. Χριστοφίλοπούλου, Βυζαντινὴ Ἱστορία, Α' 324-610, Ἀθήναι 1975, σ. 14.

2. Κ. Τριανταφύλλοπούλου, Ἀρχαῖα ζητήματα συγχρόνων νόμων, ἀνάτ. ἐκ τῆς νομικῆς ἐπιθεωρήσεως Θεσσαλονίκης «Ἀρμενόπουλος», τ. 17 (1963), Θεσσαλονίκη 1963, σ. 19. Πρὸς. και Fr. Pringsheim, Ἡ Ἑλληνικὴ ἐπίδρασις ἐπὶ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου (μετ. Δ. Γκόφα), EEN. τ. 26 (1959), σ. 601 ἐπ.

3. Βλ. Ἰω. Σόντη, Ρωμαϊκὸν δίκαιον και Ἑλληνικὸν πνεῦμα, ΝοΒ, Ἰούνιος 1981, σ. 643.

3α. Πρὸς. π.χ. Βασ. 60. 16.1.

πεία για να μελετήσει τις αρχαίες ελληνικές νομοθεσίες, «συγγράψαντες νόμους εκ τε των ελληνικῶν νόμων καὶ τῶν παρὰ σφίσιν αὐτοῖς ἀγράφων ἐδισμῶν»⁴, πράγμα που επιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλους ρωμαίους συγγραφείς, ὅπως π.χ. τὸν Τίτο Λίβιο καὶ Διόδωρο τὸ Σικελιώτη⁵, αὐτὸ τοῦτο τὸ περιεχόμενο ὀρισμένων διατάξεων τοῦ Δωδεκαδέλτου ἐκδήλως ἀπηχεῖ θεσμούς ἐλληνικῶν νομοθεσιῶν. Ἔτσι ἐλληνικὴ προέλευση μαρτυροῦν οἱ διατάξεις τοῦ Δωδεκαδέλτου περὶ τῆς ἀγωγῆς ὄρων ἰδυντέων (*actio finium regundorum*), περὶ σωματείων (*collegia*), περὶ τοῦ ἀνωτάτου χρόνου κυοφορίας, περὶ ἀναβολῆς τῆς κτήσεως τῆς κυριότητος τοῦ ἀγορασθέντος πράγματος μέχρι τῆς καταβολῆς τοῦ τιμήματος, περὶ ταφῆς νεκρῶν κλπ.⁶

Ἡ αὐστηρὴ τυπικότηता τοῦ Δωδεκαδέλτου πολλὰς φορές δημιουργοῦσε χάσμα μεταξύ δικαίου καὶ πραγματικότητος. Καὶ τοῦτο, διότι οἱ διατάξεις του δὲν ἀνταπεκρίνοντο πάντοτε στὴ ζωντανὴ καὶ παλλομένη πραγματικότητα τῶν ποικίλων ἀτομικῶν καὶ κοινωνικῶν φαινομένων. Ἄλλωστε τὸ αὐστηρῶς ἐρμηνευόμενο δίκαιο ἦταν ἐπόμενο σὲ πλείστες περιπτώσεις νὰ ὁδηγεῖ στὴν ἀδικία. Ἔτσι π.χ. ὁ συνάπτων ὀρισμένη δικαιοπραξία ἦταν ἀλυτρώτως αἰχμαλωτισμένος ἀπὸ τὸν τύπο αὐτῆς, ἔστω καὶ ἂν ἡ πραγματικὴ του βούληση ἔτεινε πρὸς ἄλλο σκοπὸ, ἀφοῦ, κατὰ τοὺς Ρωμαίους ὅ,τι ἔλεγε ἡ γλῶσσα αὐτὸ ἦταν καὶ δίκαιο (*uti lingua nuncupassit ita ius esto*). Τὸ δημιουργούμενο ἀκριβῶς αὐτὸ χάσμα προσπάθησε νὰ γεφυρώσει ἡ πραιτωρικὴ *aequitas*. Τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο στὴ συνέχεια εἶναι ἐκεῖνο ποὺ διαμόρφωσε τὴν ἔννοια τῆς ἐπιεικειᾶς ὑπὸ τὴν βαθύτατη ἐπίδραση τῶν ἐλλήνων φιλοσόφων, ἰδίως δὲ τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἔτσι διάταξη τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου εἰλημμένη ἀπὸ τὴν Ἰουστινιάνεια νομοθεσία, κατὰ τὴν ὁποία «ὁ τὰ ρήματα τοῦ νόμου φυλάττων, μαχόμενος δὲ τῇ διανοίᾳ αὐτοῦ, ἐναντιοῦται τῷ νόμῳ, καὶ οὐ φεύζεται τὰς ὀρισμένας κατὰ τῶν παραβαινόντων ποινάς»⁷, ἀποδίδει ὅσα ὁ Ἀριστοτέλης περὶ τοῦ ἐπιεικοῦς δικαίου στὴ Ρητορικὴ καὶ στὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια ἐκθέτει:

«Τὸ γὰρ ἐπιεικὲς δοκεῖ δίκαιον εἶναι· ἔστι δὲ ἐπιεικὲς τὸ παρὰ τὸν γεγραμμέ-

4. Διον. Ἀλικ. Χ, 57.

5. Πρβλ. καὶ Κικέρων, *De legibus* II, 23,59 κ.ἄ.

6. Βλ. Γ. Βαλάσση, *Ἡ ἀγωγή περὶ ὄρων ἰδυντέων*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 44 ἐπ.

7. *Epitome* 1.17. Ζέπων J.G.-R., τ.4, σ.287 καὶ σημ. ιβ' *Cod.* 1.14. 5. «Μηδὲν παρὰ τῶν νόμων ἔννοιαν παρὰ τὸν ἐρῶσθω, ἀλλ' ἄχρηστον ἔστω, καὶ μὴ τοῦτο εἰδικῶς ὁ νομοθέτης ἐπήγαγεν...ὁ δὲ διανοία τοῦ νόμου μαχόμενος οὐκ ἐκφεύζεται τὰς ἐγκειμένας τῷ νόμῳ τιμωρίας» (Βασ. 2.6.10). Τὸ δὲ ἐπὶ τῆς διατάξεως αὐτῆς τῶν Βασιλικῶν ἐνυπάρχον σχόλιον διευκρινίζει

νον νόμον δίκαιον... τὸ μὴ πρὸς τὸν νόμον, ἀλλὰ πρὸς τὸν νομοθέτην σκοπεῖν, καὶ μὴ πρὸς τὸν λόγον, ἀλλὰ πρὸς τὴν διάνοιαν τοῦ νομοθέτου»⁸ καὶ πάλιν:

«Τὸ ἐπιεικὲς δίκαιον μὲν ἐστίν, οὐ τὸ κατὰ νόμον δέ, ἀλλ' ἐπ' ἀνόρθωμα νομίμου δικαίου»⁹.

Συγχρόνως ὁμοῦς στὴ βυζαντινὴ νομοθεσίᾳ, ὑπὸ τὴν προφανῆ ἐπίδραση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἐπικρατεῖ διάχυτο τὸ πνεῦμα τῆς φιλάνθρωπίας. Ἡ μνεία τῆς φιλάνθρωπίας, ἂν καὶ κειμένης ἔξω τοῦ κύκλου τοῦ θετικοῦ δικαίου¹⁰, ἐμφανίζεται ἐνίοτε στὶς πηγὲς συνδεδεμένη μὲ τὴν ἐπιείκεια.

Τῆς φιλάνθρωπίας ὁμοῦς γίνεται, συνάμα, ἐπὶ κλήση προκειμένου νὰ τονισθεῖ ὅτι ὑπῆρξε καὶ ὁ σκοπὸς νομοθετικῶν ρυθμίσεων. Ἔτσι π.χ. ἡ Ἐκλογὴ τῶν Ἰσαύρων τιτλοφορεῖται καὶ ὡς “ἐπιδιόρθωσις εἰς τὸ φιλάνθρωπότερον ἐκτεθεῖσα”¹¹.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ πλείστες Νεαρές τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, μὲ τίς ὁποῖες ἐπιχειροῦνται ρυθμίσεις ἐπὶ διαφόρων θεμάτων ἀναφερομένων στὸ βυζαντινὸ δίκαιο.

Ὁ Ἰουστινιανὸς π.χ. κινούμενος, ὅπως ἀναγράφεται στὴ Νεαρά του 53 (κεφ. 6), ἀπὸ λόγους “φιλάνθρωπίας”, ἐνομοθέτησε ὅτι λυθέντος τοῦ γάμου μὲ θάνατο ἐνὸς τῶν συζύγων καὶ μὴ ὑπαρχούσης προικὸς καὶ προγάμου δωρεᾶς, ὁ ἐπιζῶν ἄπορος σύζυγος ἐδικαιοῦτο στὸ τέταρτο τῆς περιουσίας τοῦ ἀποβιώσαντος εὐπόρου συζύγου μὲ ὅποιουσδήποτε συγγενεῖς καὶ ἂν συνέτρεχε. Ἐκεῖ ὁμοῦς ὅπου ἀφθονοῦν οἱ «φιλάνθρωπες» ρυθμίσεις εἶναι ὅταν ἐπιχειρεῖται ὁ μετριάσμός τῶν ἐπιβαλλομένων ποινῶν ἐπὶ διαφόρων ἐγκληματικῶν πράξεων. Τοῦτο ἀναφέρεται καὶ σὲ πλείστες Νεαρές τοῦ Λέοντος ς' τοῦ Σοφοῦ.

Ὁ αὐτοκράτορας αὐτὸς τὴ «φιλάνθρωπία» π.χ. ἐπικαλεῖται προκειμένου:

α) Νὰ ἐπικυρώσει τὴν ἤδη ὑπὸ τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων ἐπελθούσα μετατροπὴ ἐπὶ τὸ ἡπιώτερον τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου τῶν μοιχῶν εἰς ἐκείνην τῆς ρινοκοπίας (Νεαρά 32).

β) Νὰ παράσχει συγγνώμην ἢ καὶ νὰ τιμωρήσει ἐπιεικέστερα, σὲ περίπτωσι ὑποτροπῆς, τοὺς αὐτομολήσαντες εἰς πολεμίους, οἱ ὅποιοι, παρὰ τὸ ὅτι μεταμελη-

ὅτι “τῇ ἐννοίᾳ μάλλον καὶ οὐ τοῖς ῥήμασι τοῦ νόμου προσέχομεν, καὶ σημείωσαι, ὅτι πᾶν γινόμενον παρὰ τὴν δύναμιν τοῦ νόμου ἄχρηστόν ἐστι”.

8. Ρητορικὴ 1,13.1374α.

9. Ἡθικὰ Νικομάχεια V,10,3-11376.

10. Κ. Τσάτσου, Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου, ἐν Ἀθήναις 1932, σ. 232.

11. L. Burgmann, Ecloga das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos V, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 10, Frankfurt am Main 1983, σ. 160.

θέντες εἶχαν ἐπιστρέφει αὐτοθούλως στήν πατρίδα, ἐτιμωροῦντο ἀπὸ τὸν παλαιὸ νόμο μὲ τὴν σκληρότατη ποινὴ τοῦ ἀνασκολοπισμοῦ ἢ τῆς ρίψεώς τους στὰ θηρία (Νεαρά 67).

γ) Νὰ περιορίσει στὸν ἓνα ὀφθαλμὸ τὴν ἀνταποδοτικὴ ποινὴ τῆς τυφλώσεως καὶ τῶν δύο στὸν ἐκουσίως ἐκτυφλώσαντα (Νεαρά 92).

δ) Νὰ καταργήσει ὡς ὑπερβολικὴ τὴν ἀπειλούμενη ἀπὸ τὸν παλαιὸ νόμο ποινὴ τοῦ θανάτου κατὰ τοῦ ἄρχοντος καὶ τῶν κοινωνῶν του, οἱ ὁποῖοι θὰ διέπρατταν κλοπὴ δημοσίων πραγμάτων. Ἀντὶ τῆς θανατικῆς ποινῆς νομοθετεῖ τὴν ἐκπτώση τῶν ὑπαιτίων ἀπὸ τὸ λειτούργημά τους καὶ τὴν καταβολὴ τοῦ διπλασίου τῶν ἀφαιρεθέντων. Σὲ περίπτωσι δὲ ἀδυναμίας τῶν συνεργῶν ν' ἀνταποκριθοῦν στήν καταβολὴ τοῦ διπλασίου, τοὺς ὑποβάλλει στὶς ποινὲς τοῦ ραβδισμοῦ, τῆς ἀτιμωτικῆς κουράς καὶ ἐξορίας.

Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐπίδραση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας δὲν ὑπῆρξε πάντοτε ἀποτελεσματικὴ σὲ ὀρισμένους δικαιοὺς θεσμούς. Ὑπῆρξαν περιπτώσεις ὅπου ἡ ἐπίδραση αὐτὴ ἐκ τῶν πραγμάτων ἐστάθη ἀνίσχυρη νὰ ἀνατρέψει νομικῶς κατοχυρωμένα πάγια οἰκονομικὰ καθεστῶτα. Τοῦτο π.χ. συνέβη καὶ μὲ τὸ θεσμὸ τῆς δουλείας, ἡ ὁποία στὶς Εἰσηγήσεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ χαρακτηρίζεται ὡς θεσμὸς δικαίου μὲ τὸν ὁποῖο, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ φύση, ὑποβάλλεται κανεὶς στὴ δεσποτεία ἄλλου¹². Ἄλλωστε εἶναι γνωστὸ ὅτι καὶ ὁ Κικέρων ἀπεδέχετο τὴν ὑπαρξὴ τῆς δουλείας ὡς θεσμοῦ ἀπαραιτήτου γιὰ τὶς βιοτικὲς ἀνάγκες¹³. Οἱ δὲ διακρινόμενοι γιὰ τὶς προσοδευτικὲς φιλοσοφικὲς ἰδέες νομικοὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου, παρὰ τὸ ὅτι ἐδέχοντο τὸ θεσμὸ τῆς δουλείας ἀντίθετο πρὸς τὸ φυσικὸ δίκαιο, τὴν κατέτασσαν στοὺς θεσμοὺς τοῦ *ius gentium*, ἐπειδὴ ὑφίστατο σὲ ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς ἀρχαιότητος.

Ἡ χριστιανικὴ ὅμως διδασκαλία ποὺ διεκήρυξε τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἰσότητά τῶν ἀνθρώπων, χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐν προκειμένῳ ἡ περικοπὴ τοῦ Παύλου στὴν πρὸς Γαλάτες ἐπιστολὴ ὅτι: «οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλληγ, οὐκ ἔνι δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ πάντες γὰρ ὑμεῖς εἰς ἓστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ»¹⁴, δὲν κατόρθωσε νὰ ἀνατρέψει καὶ νὰ καταργήσῃ τὸν ἀνελεύθερο θεσμὸ τῆς δουλείας. Ἀντιθέτως στὸ χριστιανικὸ Βυζάντιο, ὁ θεσμὸς αὐτὸς εὕρισκετο σὲ πλήρη

12. *Servitus autem est constitutio iuris gentium, qua quis dominio alieno contra naturam subicitur* (1.3.2).

13. Cicer. *Republ.* 3,24 = Aug. *Civ.* 19.21.

14. Παῦλος, Πρὸς Γαλάτας, κεφ. γ', 28.

άνθρωποι. Και τούτο, διότι ἡ ἐργασία τῶν δούλων ἀποτελοῦσε προφανέστατα βασικὸ συντελεστὴ τῆς παραγωγῆς. Μόνο ὁρισμένα μέτρα προστασίας τῶν δούλων καὶ περιστολῆς τῶν ἀπεριορίστων δικαιωμάτων καὶ καταχρήσεων τῶν κυρίων τους ἐλήφθησαν. Ἀκόμη ἐδόθη καὶ μιὰ μεγαλύτερη δυνατότητα ἀπελευθερώσεώς τους.

Σημαντικὴ ἀφετηρία γιὰ τὴ μελέτη τοῦ βυζαντινοῦ γενικότερα δικαίου ἀποτελεῖ ἡ συστηματικὴ ἐρευνα τῶν κανόνων τόσο τοῦ ἰδιωτικοῦ, ὅσον καὶ τοῦ δημοσίου δικαίου, τῶν περιεχομένων στὴν περίφημη κωδικοποίησις τοῦ Ἰουστινιανοῦ, καὶ ἡ διακριθὼς τῶν μεταρρυθμίσεων τίς ὁποῖες ὑπέστησαν οἱ κανόνες αὐτοὶ μεταγενέστερα. Πρωτίστως ὅμως πρέπει νὰ ὑπογραμμισθεῖ ἰδιαίτερως ὅτι, ὅπως ἄλλωστε ὑποστηρίζεται μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα, τὸ κατεστρωμένον στὸ Corpus Iuris Civilis τοῦ Ἰουστινιανοῦ κλασσικὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο εἶχε ἀπωλέσει τὴν καθαρότητά του. Στοιχεῖα ἀρχαίων ἐλληνικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν δικαίων ὅπως καὶ Συριακὰ ἔθιμα εἶχαν διαφοροποιήσει ριζικὰ τὴν ἀρχικὴ του μορφή¹⁵. Σ' αὐτὸ δὲ συνέβαλαν τὰ μέγιστα οἱ θεμελιωτὲς τῆς Ἰουστινιανείας κωδικοποιήσεως διδάσκαλοι τῆς Νομικῆς Σχολῆς τῆς Βηρυτοῦ, οἱ ἀποκαλούμενοι, μεταξὺ ἄλλων, καὶ «ἥρωες»¹⁶.

Ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα, ἥδη ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰῶνα, ἐχρησιμοποιεῖτο ἀποκλειστικὰ κατὰ τὴ διδασκαλίαν στὴ Νομικὴ Σχολὴ τῆς Βηρυτοῦ. Τὸ γεγονὸς δὲ αὐτὸ δὲν στερεῖται σημασίας γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου. Ἀντιθέτως συνετέλεσε στὴν ἐξάπλωσιν τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν τῆς νεοπλατωνικῆς σχολῆς τῆς Ἀλεξανδρείας, ὅπως ἐπίσης καὶ στὴν εἰσβολὴ ἐλληνικῶν πρακτικῶν στὴ διδασκαλίαν. Ἔτσι ἡ χρῆσις τῆς ἐλληνικῆς γλῶσσας προετοίμασε ἀναμφισβήτητα τὸν ἐλληνορωμαϊκὸ συγκρητισμὸν ποὺ εἶναι ἐμφανέστατος στὸ νομοθετικὸ ἔργο τοῦ Ἰουστινιανοῦ¹⁷.

Ἑλληνικὲς καὶ ἐλληνιστικὲς ἐπιδράσεις, ὅχι τυχαῖες, ἐπιμαρτυροῦν ἐπίσης καὶ πλεῖστα ἐλληνόγλωσσα χωρία εἰλημμένα ἀπὸ ἔργα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας ποὺ παρεντίθενται αὐτούσια στὸ λατινικὸ κείμενον τοῦ Corpus Iuris Civilis. Τὸ αὐτὸ ἐπιβεβαιώνουν στὸ ἴδιο κείμενον οἱ ρωμαῖοι νομικοὶ ὅταν θέλοντες νὰ γίνουν περισσότερο σαφεῖς καὶ ἀκριβολόγοι ὡς πρὸς τὴ νομικὴ ὀρολογία, ἐπικαλοῦνται ἀντιστοίχους ἐλληνικοὺς ὅρους μὲ τὴν συνήθη ἑκφράση: «Quod

15. Βλ. L. Bréhier, *Les institutions de l'empire byzantin*, Paris 1949, σ. 175.

16. Βλ. D. Simon, *Aus dem Codexunterricht des Thalelaios*, SZ (RA), 87 (1970), σ. 392 ἐπ.

17. Βλ. P. Collinet, *Histoire de l'École de Droit de Beyrouth*, Paris 1925, σ. 218.

Graeci... appellant»¹⁸ ἢ ἄλλες παρεμφερεῖς διατυπώσεις. Τέλος δὲν εἶναι ἄσκοπον νὰ προστεθεῖ ὅτι οἱ κωδικοποιήσαντες τὸ δίκαιον τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐραυνοῦντες προσέβησαν καὶ σὲ μεταβολὰς κειμένων, ἐνίοτε μεγάλης ἐκτάσεως, ὥστε τὰ τελευταῖα, ἀπηλλαγμένα τῆς τυπολατρίας, νὰ καταστοῦν ἱκανὰ ν' ἀνταποκριθοῦν πρὸς τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς τους¹⁹. Ἐτσι δὲν φαίνεται ὅτι ἀπέχει τῆς ἀληθείας ἡ παρατήρησις, ὅτι ἡ Ἰουστινιανεία κωδικοποίησις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, δὲν προῆλθε ἐκ τοῦ ρωμαϊκοῦ πνεύματος ἀλλὰ τοῦ ἐλληνιστικοῦ ὑπῆρξε ἔργον²⁰.

Ὅσον ἀφορᾷ στὰ μεταγενέστερα νομοθετικὰ κείμενα τοῦ Corpus Iuris Civilis ἡ μελέτη των ὁδηγεῖ ἀδιάστως στὴ διαπίστωση ὅτι τὸ Ἰουστινιανεῖο δίκαιον δὲν ἔμεινε ἄθικτον κατὰ τὴ διαδρομὴ τῶν αἰώνων μέχρι τὴν κατάλυση τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἀντιθέτως ὑπέστη κατὰ καιροὺς τὶς ἀναγκαῖες προσαρμογές, τὶς ὁποῖες ἐπέβαλλαν οἱ διαρκῶς μεταβαλλόμενες οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες. Ἀναγκαῖα λοιπὸν καθίσταται ἡ σπουδὴ τῶν μεταρρυθμίσεων, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἐπέλθει κατὰ τὸ χρονικὸ αὐτὸ διάστημα. Συγκεκριμένα ἐκτὸς ἀπὸ τὶς Νεαρές τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων τῶν ὁποίων «τὸ περιουσιακὸν ἰδίᾳ δίκαιον ρεῖει κατ' εὐδεῖαν ἀπὸ τῶν πηγῶν τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ δικαίου»²¹, κατὰ τὴ χαρακτηριστικὴ ἔκφρασις τοῦ ἀείμνηστου καθηγητῆ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ Γεωργίου Μαριδάκη στὴν ὑποδειγματικὴ μονογραφία του «τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς νεαραῖς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων», δύο εἶναι οἱ νομοθετικοὶ σταθμοὶ κατὰ τοὺς ὁποίους ἔγιναν σοβαρότατες τομὲς στὸ δίκαιον τοῦ Ἰουστινιανού: Ἡ νομοθεσία τῶν Ἰσαύρων καὶ ἀργότερα ἐκείνη τῶν Μακεδόνων.

Οἱ Ἰσαυροὶ ἀπεδείχθησαν οἱ ρηξικέλευθοι νομοθέτες. Εἰδικότερα μὲ τὴν Ἐκλογήν, τὸν σύντομον αὐτὸν καὶ εὐληπτο κώδικα ποὺ κατάρτισαν²², μεταμόρφωσαν, χωρὶς βεβαίως καὶ νὰ τὸ καταργήσουν, σὲ ἱκανὰ σημεῖα τὸ δίκαιον τοῦ

18. Βλ. π.χ. Dig. 48. 5. 6 §1.

19. Βλ. Γ. Πετρόπουλου, Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, ἔκδ. Β', Ἀθῆναι 1963, σ. 158 ἐπ.

20. Βλ. Ἰω. Σόντη, Ρωμαϊκὸν δίκαιον καὶ Ἑλληνικὸν πνεῦμα, ΝοΒ Τούνιος 1981, τευχ. 6, σ. 645.

21. Βλ. Γ.Σ. Μαριδάκη, ἐνθ' ἄν., πρόλογος.

22. Ἡ ἀνάγκη συντάξεως εὐληπτοῦ κώδικα τονίζεται ἰδιαίτερα στὸ προοίμιον τῆς Ἐκλογῆς: "...τὰ ὑπὸ τῶν προβεβασλευκότων νενομοθετημένα γεγράφηται γινώσκοντες καὶ τοῖς μὲν δυσδιάγνωστον τὸν ἐν αὐτοῖς περιεχόμενον νοῦν, τοῖς δὲ καὶ παντελῶς ἀδιάγνωστον, καὶ μάλιστα τοῖς ἔξω τῆς θεοφύλακτου ταύτης καὶ βασιλίδος ἡμῶν πόλεως, εἰδότες τυγχάνοντα" (L. Burgmann, ἐνθ' ἄν. σ. 162).

Ἰουστινιανοῦ καὶ διοχέτευσαν σ' αὐτὸ ζωντανὸ δημῶδες δίκαιο. Τοῦτο δὲ συνέβη ἰδίως στὸ οἰκογενειακὸ καὶ κληρονομικὸ δίκαιο²³.

Ἀλλὰ καὶ οἱ περιλαμβανόμενες στὴν Ἑκλογὴ ποινικοῦ περιεχομένου διατάξεις ὅχι μόνον δὲν ὑπολείπονται τῶν λοιπῶν μεταρρυθμίσεων ἀλλὰ ἀντιθέτως εἶναι πραγματικά ἐπαναστατικές γιὰ τὴν ἐποχὴ τους.

Ἔτσι: α) Πνοὴ ἰδεῶν περὶ φιλανθρωποτέρας μεταχειρίσεως τῶν ἐνόχων διατρέχει τὶς ποινικὲς διατάξεις τῆς Ἑκλογῆς. Τοῦτο δὲ ἐκφράζεται κυρίως στὸ σύστημα τῶν ποινῶν, ὅπου ἡ ἀφειδῶς προβλεπομένη ποινὴ τοῦ θανάτου ἀπὸ τὴν Ἰουστινιάνεια νομοθεσία ἔχει οὐσιωδῶς ἐπὶ τὸ φιλανθρωπότερον ἀλλάξει καὶ σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἀντικατασταθεῖ μὲ ἡπιώτερες ποινές.

β) Ἡ μεταγχοισθεῖσα ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο στὸ βυζαντινὸ ἀρχὴ τῆς ἀνίσης ποινικῆς μεταχειρίσεως τῶν πολιτῶν ἀπὸ τὸ νόμο, μὲ τὴν ἐπιβολὴ διαφορετικῆς ποινῆς ἐξαρτώμενης ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ τάξιν τῶν «ἐντίμων» ἢ τῶν «εὐτελῶν», στὴν ὁποία ἀνῆκαν οἱ ἐγκληματοῦντες, παύει νὰ ὑφίσταται στὴν Ἰσαυρικὴ νομοθεσία. Ἔτσι οἱ χαρακτηριζόμενοι ὡς «ἐντιμοὶ» ὅσον καὶ οἱ «εὐτελεῖς» πολῖτες τιμωροῦνται μὲ τὴν ἴδια ποινὴ ἀδιακρίτως τάξεως. Ἡ ἐλλειψὴ μνείας στίς ποινικὲς διατάξεις τῆς Ἑκλογῆς ὁποιασδήποτε ἀνίσης ποινικῆς μεταχειρίσεως «ἐντίμων» καὶ «εὐτελῶν», ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα μία ἐξόχως προοδευτικὴ γιὰ τὴν ἐποχὴν ἐκεῖνη ρύθμιση, παρὰ τὸ ὅτι οἱ διακρίσεις δὲν φαίνεται ὅτι ἐξηλείφθησαν παντελῶς. Καὶ τοῦτο, διότι διατηρήθηκε ἡ διάκριση «εὐπορος» - «ἄπορος», προελθούσα καὶ αὐτὴ ὁμοίως κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο.

γ) Οἱ ποινικὲς διατάξεις τῆς Ἑκλογῆς, σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὴν Ἰουστινιάνεια νομοθεσία, φαίνεται ὅτι δὲν ἀντιβαίνουν καθόλου στὴν καθιερωμένη στὰ νεώτερα δίκαια ἀρχὴ *nullum crimen nulla poena sine lege*, κατὰ τὴν ὁποία ἐκεῖνες μόνον οἱ πράξεις εἶναι ἀξιόποινες καὶ ἐκεῖνες μόνον οἱ ποινὲς ἐπιβάλλονται, οἱ ὁποῖες ρητῶς προβλέπονται σὲ νόμο πρὶν ἀπὸ τὴν τέλεση τῆς πράξεως²⁴. Καὶ τοῦτο, διότι χωρὶς ἐξαίρεση τιμωροῦν μὲ ὁρισμένη ποινὴ κάθε προβλεπόμενο ἀπὸ αὐτὲς ἐγκλημα.

Ἀργότερα ἡ νομοθεσία τῶν Μακεδόνων ποὺ ἐπηκολούθησε ἐπανεφέρε, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ δίκαιο τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ ἀνέτρεψε τὸ προοδευτικὸ νο-

23. Βλ. Δ. Παπούλια, Τὸ ἐλληνικὸν ἀστικὸν δίκαιον ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτοῦ ἐξελίξει, ἐν Ἀθήναις 1912, σ. 24.

24. Βλ. Μ.Τουρτόγλου, Περὶ τῆς ἀρχῆς «ἐγκλημα δὲν ὑπάρχει οὐδὲ ποινὴ ἐπιβάλλεται ἄνευ νόμου», Ἐπετ. Κέντρου Ἑρευν. τῆς Ἱστορ. Ἑλλήν. Δικαίου, Ἀθήνα 2004, σ. 139 ἐπ.

μοθετικό έργο των Ίσαύρων. Δὲν ἐφείσθησαν μάλιστα οἱ Μακεδόνες καὶ βαρύτατων ἀπαξιωτικῶν κρίσεων γιὰ τὸ ἔργο τῶν τελευταίων. Ἐτσι τὸ μὲν προοίμιον τῆς Ἐπαναγωγῆς (Εἰσαγωγῆς) κάνει λόγο γιὰ “φληναφίας τῶν Ίσαύρων”, ὁ δὲ Πρόχειρος Νόμος χαρακτηρίζει ὡς “ἀποτρόπαιον” τὸ “πρῶτην ἐγγχειρίδιον”²⁵.

Οἱ τολμηρὲς ὅμως μεταρρυθμίσεις τῶν Ίσαύρων δὲν ἐστεροῦντο λαϊκοῦ ἐρείσματος καὶ ἀνταπεκρίνοντο στὴν κοινὴ περὶ δικαίου συνείδηση. Τοῦτου ἔνεκα οἱ Μακεδόνες, παρὰ τὶς δριμύτατες ἐπικρίσεις, ἐκ τῆς ἀνάγκης τῶν πραγμάτων προέβησαν σὲ πλεῖστα σημεία σὲ τροποποιήσεις ἐπὶ τῆς Ἰουστινιάνειας νομοθεσίας, μὲ τὶς ὁποῖες οὐσιαστικῶς συνετέλεσαν στὸ νὰ ἐπανακάμψουν οἱ παραμερισθεῖσες ρυθμίσεις τῶν Ίσαύρων. Τοῦτο π.χ. συνέβη ὡς πρὸς τὸν κολασμὸ τῆς ἐκ προθέσεως ἀνθρωποκτονίας. Μὲ τὸ καθεστῶς τῆς ἀνισότητος τῶν ποινῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ Κορνηλίου νόμου ὅσοι φονεῖς ἀνῆκαν στὴν κοινωνικὴ τάξη τῶν “ἐντίμων” ἐτιμωροῦντο μόνον μὲ τὴν ποινὴ τῆς ἐξορίας ἐνῶ οἱ “εὐτελεῖς” ἐθανατοῦντο. Ἡ Ἐκλογὴ τῶν Ίσαύρων ὥρισε ἀντιθέτως τὴν ἐπιβολὴ θανατικῆς ποινῆς στοὺς φονεῖς ἀδιακρίτως τάξεως. Ἡ ρύθμιση ὅμως αὐτὴ διήρκεσε μέχρι τῶν Μακεδόνων, οἱ ὅποιοι μὲ τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ Ἰουστινιάνειου δικαίου ἐπανελάβαν καὶ τὴ διάκριση τοῦ παλαιοῦ δικαίου ποὺ ὥριζε τὴ διαφορετικὴ ποινικὴ μεταχείριση “ἐντίμων” καὶ “εὐτελῶν” φονέων. Ἡ ἀναβίωση ὅμως τῆς διακρίσεως ἔγινε μὲ μιὰ σημαντικὴ τροποποίησιν ποὺ ὁπωςδῆποτε μαρτυρεῖ τὴν πρόθεση τῶν Μακεδόνων αὐτοκρατόρων νὰ ἀμβλύνουν, κατὰ τὸ δυνατόν, τὴν κραυγαλέα ἀνισότητα τῶν ποινῶν καὶ νὰ περιορίσουν τὴν ἐν πολλοῖς ἀτιμωρησίᾳ τῶν “ἐντίμων”. Ἐτσι ἡ σχετικὴ διάταξις τῶν Βασιλικῶν ἐπαναλαμβάνει ἐκεῖνην τῆς Ἰουστινιάνειας νομοθεσίας, ἀλλὰ μὲ μιὰ οὐσιώδη μεταβολή. Αὐξάνει συγκεκριμένα τὴν ἐπὶ τῶν “ἐντίμων” ἐπιβαλλομένη ποινὴ τῆς εἰς νῆσον ἐξορίας στὴν πολὺ βαρύτερη τοῦ περιορισμοῦ²⁶. Στὴ συνέχεια μάλιστα οἱ Μακεδόνες προέβησαν καὶ σὲ νέα ρύθμιση ἀναφερομένη στὸ ἔγκλημα τῆς ἐκ προθέσεως ἀνθρωποκτονίας, μὲ τὴν ὁποία ἐπαναφέρονται πλήρως οἱ καταργηθέντες προσοδευτικοὶ ὅρισμοι τῆς νομοθεσίας τῶν Ίσαύρων, οἱ ὅποιοι ἐπέβαλλον τὴ θανατικὴ ποινὴ ἀδιακρίτως τάξεως. Ἐτσι ὁ Βασίλειος ὁ Β΄ μὲ Νεαρά του, ἐκδοθεῖσα τὸ ἔτος 996, ὥρισε γιὰ τοὺς ἐν ἀξιώματι φανεροὺς καὶ ἐκ προθέσεως φονεῖς νὰ ὑφίστανται καὶ αὐτοὶ τὴν ἐσχάτη τῶν ποινῶν, καταργήσας τὶς χαρακτηριστικὰς γι’ αὐτοὺς διατάξεις τοῦ παλαιοῦ νόμου.

25. Ζέπων J.G-R, τ.2, σ. 116 καὶ 237.

26. «Ἡ ποινὴ ἢ κατὰ τῶν ἀνδροφόνων ἐπὶ μὲν τῶν ἐντίμων περιορισμὸς ἐστι καὶ τελεία δήμευσις ἐπὶ δὲ τῶν εὐτελῶν, ξίφος καὶ θηρίοις ὑπόβληθῆναι» (Βασ. 60. 39.3).

Ἡ σημαντικὴ αὐτὴ μεταβολὴ μὲ τὴν “δικαίως” ἐπελθοῦσα κατάργηση τῶν προνομίων καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν συγκλητικῶν ἐπὶ τοῦ ἐγκλήματος τῆς ἐκ προθέσεως ἀνθρωποκτονίας δὲν ἔχει ἀφήσει ἀδιάφορον ἀλλὰ ἀντιθέτως ἔχει ἰδιαίτερα ἀπασχολήσει καὶ τὸν ἀποκληθέντα «ὑπατον τῶν φιλοσόφων» τοῦ Βυζαντίου Μιχαὴλ Ψελλό, ὁ ὁποῖος μὲ πολλὴ γλαφυρότητα τονίζει στὴν ἔμμετρη Σύνοψη τῶν Νόμων του:

“Ἐπεὶ δὲ νόμον εὖρατο τοὺς πρωτοσπαθαρίους
καὶ τοὺς ἄνω συγκλητικούς φονέας γινομένους
τὴν κόλασιν ὑφίστασθαι μόνην τῆς ἀτιμίας,
ἕτερον αὐστηρότερον εἰσήνεγκε τῷ βίῳ,
τοὺς ἐκ μελέτης ἅπαντας φονέας δεδειγμένους,
κἂν εἶεν τῶν συγκλητικῶν φονεύεσθαι δικαίως”²⁷.

Ἀνεξαρτήτως ὅμως ὅλων αὐτῶν, τὸ νομοθετικὸ ἔργο τῶν Μακεδόνων, τοῦ ὁποῖου, πλεῖστα σημεῖα μένουν ἀκόμη ἀδιευκρίνιστα, χαρακτηρίζεται καὶ ἀπὸ μίᾶ συγκεκριμένη τάση ἀναθεωρήσεως τοῦ ὑπ’ αὐτῶν ἐπαναφερθέντος δικαίου τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Τὸ τελευταῖο δὲ αὐτὸ δίκαιο ὅχι μόνον μὲ τὴς Νεαρὲς τοῦ Λέοντος ς’ τοῦ Σοφοῦ διαφοροποιεῖται, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν “ἀνακάθαρσιν” του μὲ τὰ Βασιλικά δὲν παραμένει ἀναλλοίωτο, ἀπλῶς ἐξελληνισθέν, ἀλλὰ σὲ ἰκανὰ σημεῖα ὑφίσταται ἐπιδράσεις εἴτε ἀπὸ τὴς συντελούμενης κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς μεταβολῆς εἴτε ἀπὸ τὸ δημῶδες δίκαιο, εἴτε καὶ ἀπὸ ἐπιστημονικῆς διαμορφώσεως συγγενεῖς πρὸς τὰ ἑλληνικὰ πρότυπα²⁸. Ἐκτὸς ὅμως αὐτοῦ γενικότερα οἱ μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸ καὶ μέχρι τὴν ἄλωση νομοθετικῆς καὶ νομικῆς πηγῆς, ὅπως εἶναι γνωστό, προδίδουν περαιτέρω διεξόδου τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὸ Ἰουστινιάνειο δίκαιο. Τὸ τελευταῖο δὲ αὐτὸ μετασχηματισμένο δίκαιο ὁ ἑλληνισμὸς τῆς αὐτοκρατορίας τὸ εἶχε ἐνστερνισθεῖ καὶ ἀφομοιώσει πλήρως, τὸ θεωροῦσε δὲ δικό του δίκαιο, κατὰ τὸν πολὺ εὐστοχο χαρακτηρισμὸ τοῦ Γεωργίου Μαριδάκη²⁹. Ἐτσι δὲν στερεῖται βάσεως τὸ ὑποστηριχθέν, ὅτι ἡ ἑλληνικότητα τοῦ Βυζαντίου παρηγγώνισε τὰ κείμενα τῆς Ἰουστινιανείας κωδικοποιήσεως³⁰.

27. L.G. Westerink, Michaelis Pselli Poemata., Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Stuttgartiae et Lipsiae 1992, σ. 177, στ. 1399 ἐπ.

28. Πρὸς Κ.Τριανταφύλλοπουλου, Ἑλληνικὰ νομικὰ ἰδέαι ἐν τῷ βυζαντινῷ ποινικῷ δικαίῳ, Ἀνάπτυ. ἐκ τοῦ «Ἀρχεῖο Ἰδιωτικοῦ Δικαίου», τ. ΙΣΤ (1953), Ἀθῆναι 1953, σ. 182.

29. F. Regelsberger, Γενικαὶ Ἀρχαὶ τοῦ Δικαίου τῶν Πανδεκτῶν (δευτέρα ἔκδοσις) τ. Α, μετὰφρ. Γ.Σ. Μαριδάκη, ἐν Ἀθῆναις 1935, σ. 50.

30. Βλ. Ἰω. Σόντη, Ρωμαϊκὸν δίκαιον καὶ ἑλληνικὸν πνεῦμα, ΝοΒ, Ἰούλιος 1981, σ. 648.

Από όσα πολύ συνοπτικά, έστω, έξετέθησαν προκύπτει, άβίαστα, νομίζω, ή ανάγκη τής έπιμελούς συγκριτικής μελέτης τών διατάξεων τής Ίουστινιάνειας νομοθεσίας τών αναφερομένων είτε στο δημόσιο είτε στο ιδιωτικό δίκαιο με εκείνες του μεταγενεστέρως ισχύσαντος δικαίου και ό έντοπισμός τών μεταβολών τις όποιες υπέστησαν κατά την πορεία του χρόνου. Ίδιαίτερο δέ ενδιαφέρον, ιδίως για τό μεταβυζαντινό δίκαιο, ενέχει ή έρευνα και έπισήμανση του δικαίου εκείνου που διαμορφώθηκε τους τελευταίους πριν από την πτώση του Βυζαντίου αιώνες. Όποιοδήποτε όμως πόρισμα τής έρεύνης, έρειδόμενο έπί τών νομοθετικών ή και νομικών μόνον βυζαντινών πηγών, δέν θά ήταν πλήρες και δέν θά μπορούσε νά μάς διαφωτίσει και για τό έφαρμοζόμενο δίκαιο, εάν δέν ήθελε συνδυασθεί και με τή μελέτη τών όσων βυζαντινών έγγραφών έχουν δημοσιευθεί μέχρι σήμερα. Στήν έρευνα δέ αυτή θά συνέβαλε και κάθε ενδιαφέρουσα νομική ύλη και πληροφορία, που θά ήταν δυνατόν νά άντληθεί από μαρτυρίες συγγραφέων και ιστοριογράφων τής βυζαντινής έποχής³¹.

II.- Όταν ή βυζαντινή αὐτοκρατορία καταλύθηκε από τους Όθωμανούς, τό 1453, από τό έτος αυτό σηματοδοτείται ή άπαρχή τής μεταβυζαντινής περιόδου και κατ' άκολουθίαν και του μεταβυζαντινού δικαίου. Και τουτο, διότι ή κατάλυση αυτή δέν επέφερε και την έξάλειψη τής βυζαντινής πολιτιστικής κληρονομιάς ούτε και άνέκοψε τή βυζαντινή συνέχεια. Έτσι και τό βυζαντινό δίκαιο δέν εξαφανίσθηκε καθόλου, ούτε και υποκαταστάθηκε από άλλο ξενικό δίκαιο. Αντιθέτως, προσαρμοσμένο στις χαλεπές περιστάσεις τής δουλείας, ίσχυσε έπί τών υποδούλων πληθυσμών τής καταλυθείσης αὐτοκρατορίας.

Συγκεκριμένα, όπως είναι γνωστό, εὐθύς μετά την πτώση του Βυζαντίου μία από τις πρώτες ενέργειες του κατακτητή, την όποία υπάγoreυαν γενικότεροι λόγοι πολιτικής σκοπιμότητας, ήταν ή ανασύσταση του Οίκουμενικού Πατριαρχείου και ή παραχώρηση στον Πατριάρχη προνομίων. Μαζί με τά προνόμια παραχωρήθηκε στις έκκλησιαστικές άρχες περιορισμένη δικαστική δικαιοδοσία και έπί τών υποδούλων Έλλήνων. Η δικαιοδοσία δέ αυτή, εκτός έπί του υπαγομένου σ' αυτές κλήρου, άνεφέρετο κυρίως σε υποθέσεις οίκογενειακού δικαίου και ειδικότερα σε εκείνες που άφορούσαν στή σύσταση του γάμου και στή λύση του με διαζύγιο. Δικαστική όμως έξουσία έπί τών υποδούλων Έλλήνων είχαν αποκτήσει μεταγενέστερα και οι εκλεγόμενοι από αυτούς, συνήθως

31. Δ. Παππούλια, ένθ' άν., σ. 27.

μέ ἐνιαύσια θητεία, κοινοτικοὶ ἄρχοντες. Οἱ τελευταῖοι, σέ ὁρισμένες περιοχές τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου ποὺ θρέθηκαν ὑπὸ εὐνοϊκὲς συνθήκες, εἶχαν κατορθώσει μέ τὴν ἀπόδοτο τοῦ χρόνου νὰ ἐκδικάζουν ἓνα εὐρύτατο φάσμα ἀστικοῦ περιεχομένου ὑποθέσεων, ποὺ δὲν ἐνέπιπτε στὴ δικαιοδοσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν, ἀκόμη δὲ καὶ ποινικῶν.

Πηγὲς δικαίου ποὺ ἐφαρμόσθηκε ἀπὸ Ἑλληνες κριτὲς κατὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης ἀπετέλεσαν:

α) Ἡ Ἐξάβιβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου μέ τις παραφράσεις της σὲ ἀπλὴ γλῶσσα, ὁ νομοκάνοντας τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ εἴτε στὴν ἀρχικὴ του μορφὴ εἴτε στίς πολυάριθμες παραλλαγές του «εἰς ἀπλὴν φράσιν» καὶ οἱ διάφορες ἄλλες νομοκανονικὲς συλλογές.

Οἱ πηγὲς αὐτὲς χρησιμοποιήθηκαν κυρίως ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια. Ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο μάλιστα χρησιμοποιήθηκαν κατὰ καιροὺς καὶ οἱ καταρτισθεῖσες ἀπὸ αὐτὸ γιὰ τις χρηστικὲς ἀνάγκες τοῦ νομικῆς συναγωγῆς. Οἱ τελευταῖες ἀποτελοῦσαν συμπιλήματα βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς νομικῆς ὕλης³².

β) Τὰ τοπικὰ ἔθιμα, ποὺ σέ ὁρισμένες περιοχὲς τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου διατυπώθηκαν καὶ γραπτὰ.

γ) Οἱ κανόνες ποὺ ἔδεταν οἱ ἀποφάσεις εἴτε τοῦ κλήρου καὶ τῶν προεστῶν ἢ μόνο τῶν προεστῶν εἴτε καὶ οἱ συνελεύσεις τοῦ λαοῦ μέ πρακτικὸ ποὺ τὸ ὑπέγραψαν ἱερεῖς καὶ λαϊκοί.

Τὸ ἐθιμογενὲς αὐτὸ δίκαιο ἐξεπήγαγε ἀπὸ τις εἰδικὲς συνθήκες ὑπὸ τις ὁποῖες διαβιούσαν οἱ ἐλληνικοὶ πληθυσμοί. Σὲ πολλὰ θέματα οἱ ἐθιμικὲς αὐτὲς διατάξεις χωρὶς πάντοτε νὰ ἐκφράζουν μέ πιστότητα τις ἀντίστοιχες τῶν βυζαντινῶν νομικῶν κειμένων, ἀποπνέουν χωρὶς καμμιὰ ἀμφιβολία βυζαντινὸ δίκαιο καὶ μάλιστα ἐκεῖνο ποὺ διαμορφώθηκε τοὺς τελευταίους πρὶν τὴν ἄλωση αἰῶνες. Αὐτὸ συμβαίνει π.χ. μέ τὸ ἔθιμο σύμφωνα μέ τὸ ὁποῖο ὁ ἐπίζων σύζυγος διατηρεῖ τὸ κρεβάτοστρώσι³³.

Ἐπίσης ὁρισμένων ἐθίμων ἡ προέλευση ἀνάγεται στὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ δίκαιο, ὅπως π.χ. τὸ ἔθιμο τῆς χωριστῆς κυριότητος τῶν δένδρων ἀπὸ ἐκεῖνη τοῦ

32. Βλ. σχετικῶς Δ. Ἀποστολοπούλου, *Ἀνάγλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς*, Ἀθήνα 1999, σ. 162 καὶ τοῦ Αὐτοῦ, *Τὸ Μέγα Νόμιμον*, Ἀθήναι 1978.

33. Βλ. Δ. Παππούλια, *ἐνθ' ἂν*, σ. 32. Πρὸς καὶ Ἐ. Ἀντωνιάδη, *Τὸ κρεβάτοστρώσι*. Ἀνάτ. ἀπὸ τὸν ΚΣΤ/1984-85 τόμο τοῦ Ἀρχείου Εὐβοϊκῶν Μελετῶν, σ. 91 ἐπ.

εδάφους ἢ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς ἐπιπροίκου θυγατέρας ἀπὸ τὴν πατρικὴ περιουσία³⁴.

Ὅσον ἀφορᾷ στὸ δίκαιο ποὺ θεσπίσθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 στὶς ἀπελευθερωθεῖσες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδος, ἦταν αὐτὸ τοῦτο τὸ βυζαντινόν. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὶς διατάξεις τῶν Συνταγμάτων ποὺ ψηφίσθηκαν διαρκούσης τῆς Ἐπαναστάσεως. Μὲ τὶς τελευταῖες ὡς ἰσχύον ἀστικὸ καὶ ποινικὸ δίκαιο ὠρίσθησαν οἱ νόμοι τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Ἀλλὰ καὶ ὁ τεθείς σὲ ἰσχὺ τὸ 1824 ποινικὸς κώδικας ὑπὸ τὸν τίτλο “Ἀπάνθισμα τῶν Ἑγκλημάτων”, δὲν ἀπεδείχθη ἐπαρκὴς ὥστε νὰ ἀντικαταστήσει τοὺς ποινικοὺς νόμους τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Καὶ τοῦτο, διότι παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν περιέλαβε διατάξεις μὴ συμβιβαζόμενες πρὸς τοὺς φιλελεύθερους ὁρισμοὺς τῶν Συνταγμάτων, παρουσίᾳζε σοβαρὰς ἐλλείψεις καὶ ἀτέλειες, ἀφοῦ ἐσπερείτο παντελῶς γενικοῦ μέρους καὶ δὲν προέβλεπε πλεῖστα ἐγκλήματα³⁵. Ἔτσι οἱ βυζαντινοὶ ποινικοὶ νόμοι ἐξακολούθησαν νὰ ἔχουν ἐφαρμογὴ στὶς ἀξίопοινες πράξεις ποὺ δὲν προέβλεπε τὸ Ἀπάνθισμα. Συγχρόνως δὲν ἦσαν λίγες οἱ διατάξεις τοῦ ποὺ εἴτε ἐπαναλαμβάνουν στὴν ἀπλοελληνικὴ τὶς ἀνάλογες τῶν βυζαντινῶν νομοθετικῶν κειμένων, εἴτε συνετάχθησαν ἔχοντας ὡς πρότυπα ἐκεῖνες τοῦ ποινικοῦ δικαίου τῶν βυζαντινῶν. Κατ’ αὐτὸ τὸν τρόπο διαρκούσης τῆς Ἐπαναστάσεως εὗρισκοντο σὲ πλήρη ἐφαρμογὴ τόσο οἱ ἀστικοὶ ὅσον καὶ οἱ ποινικοὶ νόμοι τῶν βυζαντινῶν. Ὁ πλήρης παραμερισμὸς τῆς βυζαντινῆς ποινικῆς νομοθεσίας συντελεῖται πολὺ ἀργότερα μὲ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Ποινικοῦ Νόμου τοῦ 1834, ἔργου τοῦ Maurer.

Ὅσον ἀφορᾷ στοὺς ἀστικοὺς νόμους, κατὰ τὰ ἐπακολούθησαντα χρόνια τῆς διακυβερνήσεως τοῦ Καποδίστρια καὶ μεταγενέστερα μὲ τὸ Διάταγμα τῆς 23ης Φεβρουαρίου 1835, ὠρίσθησαν ὡς ἐφαρμοστέο δίκαιο οἱ πολιτικοὶ νόμοι οἱ περιεχόμενοι στὴν Ἐξάβιβλο τοῦ Ἀρμενοπούλου. Τὸ ἴδιο Διάταγμα ὥρισε ὡς ὑπερῖσχοντα, ὅπου ἐπεκράτησαν, καὶ ὅσα ἔθιμα ἢ «πολυχρόνιος καὶ ἀδιάκοπος συνήθεια ἢ ἀποφάσεις δικαστικαὶ καθιέρωσαν». Τὰ ἔθιμα δὲ αὐτὰ ἔφεραν στὴν πλειονότητά τους σαφεῖς ἐπιδράσεις βυζαντινοῦ δικαίου.

Ἔτσι τὸ βυζαντινὸ δίκαιο, ιδίως διὰ τῆς Ἐξάβιβλου, τοῦ “σπουδαίου πρα-

34. Βλ. Ἰακ. Βισβίτζη, Τινὰ περὶ τῶν νομικῶν ἐθίμων, ἀνατ. ἐκ τοῦ περ. “Ἀθηνᾶ”, τ. ΝΓ 1949, σ. 237-238.

35. Βλ. G.L. Maurer, Ὁ Ἑλληνικὸς λαός, τ. Α (μετάφρ. Εὐστ. Καραστάδη), Ἀθῆναι 1943, §227, σ. 446 ἐπ. Μεν. Τουρτόγλου, Περὶ τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης ἐπὶ τουρκοκρατίας

κτικῶν ἐγγχειριδίου” ποὺ ἐδέσποζε μετὰ τὴν ἄλωση ὡς τὸ ἐπικρατοῦν ἐπὶ τῶν ὑποδοῦλων Ἑλλήνων δίκαιο “ὑπεράνω ποικιλομόρφων παντοειδῶν τοπικῶν ἐθίμων”, ὅπως ἔγραφε ὁ ἀείμνηστος ἀκαδημαϊκὸς Κωνστ. Τριανταφυλλόπουλος³⁶, θὰ συνεχίσει τὴ διαδρομὴ του μέχρι τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα.

Ἀπὸ τὰ ἐκτεθέντα γίνεται, νομίζω, φανερὸ ὅτι τὸ δίκαιο τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου παρουσιάζει χωρὶς καμμιά ἀμφιβολία συνέχεια καὶ συνοχή μὲ τὸ βυζαντινὸ τῆς ἀμέσως προηγούμενης. Γι’ αὐτὸ καὶ ἐπιβάλλεται: Ἡ πλήρης περισυλλογὴ καὶ δημοσίευση τῶν νομικοῦ περιεχομένου ἐγγράφων ἢ κωδίκων νοταριακῶν τῆς ἐποχῆς ποὺ ὁ ἑλληνισμὸς εὕρισκετο ὑπὸ ξένη κυριαρχία. Ἰκανὸς ἀριθμὸς τέτοιων μνημείων ἔχει βέβαια δημοσιευθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια. Τὸ μέγα ὅμως πλῆθος αὐτῶν, ἀποκείμενο σὲ ἀρχεῖα ἢ καὶ βιβλιοθήκες, παραμένει ἀκόμη ἀδημοσίευτο.

Ἡ δημοσίευση κυρίως ἀποφάσεων τῶν κοινοτήτων ἢ τῶν κοινοτικῶν κριτηρίων ἢ ἀκόμη καὶ τῶν ἀποφαινομένων σὲ δεύτερο βαθμὸ Ἑλλήνων δραγομάνων τοῦ στόλου, προκειμένου περὶ τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, εἶναι ἐπόμενο ὅτι θὰ ἀποκαλύψει κατὰ τὸν πλεόν αὐθεντικὸ τρόπο τὸ ἐφαρμοσθὲν κατὰ τὰ χρόνια τῆς δουλείας δίκαιο. Ἐπίσης θὰ συντελέσει στὴν ἀσφάλη μας ἐνημέρωση περὶ τῶν ἰσχυσάντων ἐθίμων.

Ἡ δημοσίευση ἐγγράφων τῆς περιόδου τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Καποδίστρια, ἀναφερομένων σὲ γενικότερα ζητήματα δικαίου ὅπως καὶ δικαστικῶν ἀποφάσεων τῶν πρώτων δικαστηρίων ἢ καὶ Ἐπιτροπῶν. Ἰδιαιτέρας σημασίας εἶναι τὰ προσερχόμενα τόσον ἀπὸ τοὺς φακέλους ὅσον καὶ ἀπὸ τὶς ἐκθέσεις τοῦ Ὑπουργείου Δικαίου ἐγγράφα ποὺ ἀπόκεινται κυρίως στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους. Σ’ αὐτὰ καταφαίνεται ἡ ἐργώδης προσπάθεια ἐπιφανῶν νομικῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης γιὰ τὴ δημιουργία κράτους δικαίου. Συγχρόνως μὲ τὰ ἀξιόλογα αὐτὰ ἐγγράφα παρουσιάζεται καὶ ἡ εἰκόνα τῆς πρώτης δογματικῆς περὶ δικαίου κινήσεως, μὲ προεξάρχοντες τοὺς νομικοὺς τῶν Ἰονίων νησιῶν.

Ἡ συστηματικὴ τέλος ἔρευνα τοῦ βυζαντινοῦ ὅπως καὶ τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου, ἀποτελεῖ χρέος τῶν Ἑλλήνων ἱστορικῶν τοῦ δικαίου. Ἰδιαιτέρα δὲ τοῦ τελευταίου, δεδομένου ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ νεώτερο τμῆμα τῆς ἐθνικῆς μας ἱστορίας καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀπρόσιτο στοὺς ξένους.

καὶ μετ’ αὐτὴν μέχρι καὶ τοῦ Καποδιστρίου, Ἐπετ. Κέντρου Ἑρεύν. Ἰστ. Ἑλλ. Δικαίου, τ. 15, ἐν Ἀθήναις 1972, σ. 25-26.

36. Βλ. Κ. Τριανταφυλλοπούλου, Ἡ Ἐξάβιβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου καὶ ἡ νομικὴ σχέψις ἐν Θεσσαλονίκῃ κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 19.